

КАТЕГОРІЯ «МІСЦЕВИЙ РЕФЕРЕНДУМ» У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ: СУТНІСТЬ, ЗМІСТ, ІСТОТНІ ОЗНАКИ

Семерак І.О.,

здобувач юридичного факультету
Ужгородського національного університету

Стаття присвячена дослідженню поняття місцевого референдуму. У ній виявляється походження цієї категорії, а також генезис поглядів українських і зарубіжних правознавців на її сутність і зміст, істотні ознаки. Обґрунтовується авторський концепт категорії «місцевий референдум».

Ключові слова: місцевий референдум, закон про місцевий референдум, референдна демократія.

Статья посвящена исследованию понятия местного референдума. В ней выявляются происхождение этой категории, а также генезис взглядов украинских и зарубежных правоведов на ее сущность и содержание, ключевые признаки. Обосновывается авторский концепт категории «местный референдум».

Ключевые слова: местный референдум, закон о местном референдуме, референдная демократия.

The article is dedicated to the study of the concept of local referendum. The origin of this category, the genesis of views of Ukrainian and foreign lawyers on its essence and content, the essential features are revealed. Author concept of the category "local referendum" is substantiated.

Keywords: local referendum, the law on the local referendum, referendum democracy.

На сьогодні Україна продовжує утверджуватися як демократична, соціальна, правова держава, змістом існування якої є людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, як держава, котра визнає та гарантує місцеве самоврядування, дбає про розвиток громадянського суспільства та всіх його інститутів. Позитивним вбачається й те, що зазначені соціальні цілі та цінності Української держави є установчими і не піддаються ревізії, незалежно від особливостей перебігу модерних конституційних процесів у нашому суспільстві.

Разом із тим, за дев'ятнадцять років незалежності України окремі проблеми державотворення та правотворення стали не лише актуальними, але й хронічно не вирішуваними. Однією з таких проблем є реформування місцевого самоврядування в Україні. При цьому, йдеться про низку проблем у сфері місцевого самоврядування та муніципального управління, котрі вимагають свого системного вирішення як на законодавчому, так і на інституційному рівні.

Так, нині реформа місцевого самоврядування в Україні органічно пов'язана з удосконаленням правового статусу місцевих органів виконавчої влади, що потребує не тільки розробки нової редакції законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації», а й внесення змін до Конституції України в частині визначення правосуб'єктності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Невід'ємною частиною реформи місцевого самоврядування має стати і адміністративно-територіальна реформа, яка дозволить вирішити, зокрема, питання встановлення та зміни меж адміністративно-територіальних одиниць, найменування та переймену-

вання населених пунктів, віднесення їх до певних категорій, найменування та перейменування адміністративно-територіальних одиниць, їх віднесення до певних категорій, проблему специфічних міських адміністративно-територіальних утворень, на території яких діють кілька інших адміністративно-територіальних одиниць. Вирішення окреслених проблемних питань в сфері адміністративно-територіального устрою вбачаємо у прийнятті парламентом закону про територіальний устрій, як того вимагає пункт 13 частини першої статті 92 Конституції України.

Потребують свого нагального врегулювання строки повноважень депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, що може бути вирішене лише шляхом внесення змін до статті 141 Конституції України [8]. Численні законодавчі ініціативи щодо врегулювання цього питання без внесення змін до Основного Закону донині не були підтримані парламентом.

Вкрай необхідне завершення формування правової бази місцевого самоврядування в містах зі спеціальним правовим статусом, що передбачає удосконалення Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» та розробка проекту закону про особливий статус міста Севастополя. Після відхилення 8 липня 2010 року законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» (реєстр. № 4463 від 13.05.2009 р.), внесеного народними депутатами України [14] законопроектні роботи над удосконаленням законодавства про правовий статус м. Києва тривають. Натомість, законопроектні роботи щодо правового статусу міст-героя Севастополя на сьогодні не активізуються.

Названі проблемні питання не вичерпують переліку нагальних проблем, ігнорування вирішення яких

унеможливило нормальне функціонування місцевого самоврядування в Україні. Але, чи не найгостріше на сьогодні в Україні постає питання про необхідність належного законодавчого забезпечення інституту місцевого референдуму в Україні, який би дозволив територіальним громадам реалізовувати їх конституційне право на безпосереднє вирішення найбільш важливих питань місцевого значення шляхом голосування членів територіальної громади із відповідного питання чи питань.

Як відомо, у вітчизняне суспільно-політичне життя місцеві референдуми ввійшли після проголошення незалежності України. Утім, вони так і не здобули того успіху, який вони мають у таких зарубіжних державах із давніми традиціями народовладдя як Австралія, Данія, США, Франція, Швейцарія та ін. Хоча демократичні традиції в Україні мають не менш давні витoki, які сягають ще часів «вічової демократії» в Київській Русі [10, с. 174-175].

Малодослідженість проблем теорії та практики місцевих референдумів не спростовує певний позитивний досвід їх проведення в Україні. До прикладу, дані, оприлюднені Міністерства юстиції України на офіційному інтернет-сайті в 2009 році засвідчують, що місцеві референдуми не лише закріплені в чинному законодавстві України, а й проводилися у нашій державі більше 150 разів, починаючи з відомого референдуму 20 січня 1991 року в Криму і закінчуючи місцевим референдумом у травні 2009 року в Шевченківському районі м. Києва щодо проведення загальноміського референдуму про недовіру міському голові Л.Черновецькому, підвищення тарифів на комунальні послуги, введення платної медицини. Їх результати і наслідки виявилися здебільшого неоднозначними і не сприяли утвердженню місцевих референдумів в інтересах територіальних громад.

Щодо причин неефективності інституту місцевого референдуму в Україні серед вітчизняних правознавців існує багато думок. Зокрема, вчені та експерти говорять і про недосконалість конституційної моделі місцевого самоврядування в Україні та нагальну потребу в її модернізації, і про незрілість територіальних громад, і про інші. Загалом можна погодитися із тими вітчизняними дослідниками референдумів і референдної демократії, котрі вважають, що серед низки самих різних чинників, які зумовили таку ситуацію з негативними реаліями і перспективами проведення місцевих референдумів в Україні, можна назвати: 1) недосконалість, а іноді й архаїчний характер теоретико-методологічного забезпечення інституту місцевого референдуму, відсутність цілісних і новітніх за своєю сутністю концепцій і теорій місцевого референдуму в контексті так на сьогодні й неформованого вчення про локальну демократію в Україні; 2) застарілість чинного законодавства про місцеві референдуми та невідповідність Конституції України положень Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми»; 3) невідповідність між задекларованими конституційними нормами і реальною конституційною правозастосовчою практикою, коли глибинна політико-правова трансформація інституту місцевого референдуму не супроводжується відповід-

ними і своєчасними законодавчими новаціями; 4) наявність у морально і нормативно застарілому Законі України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» потужного адміністративного чинника, який суттєво впливає на характер підготовки і проведення місцевого референдуму, результати такого референдуму та їх практичну реалізацію; 5) зволікання із проведенням анонсованої ще в 2004 році комплексної та масштабної реформи місцевого самоврядування в Україні, здатної забезпечити належний розвиток територіальних громад і задоволення їх законних прав, у тому числі й шляхом проведення місцевого референдуму; 6) недостатня взаємодія органів місцевого самоврядування і інститутів громадянського суспільства, відсутність належним чином унормованих і, головне, дієвих форм контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування з боку територіальних громад і їх окремих членів; 7) необізнаність членів територіальних громад з можливими шляхами вирішення місцевих справ, реальними механізмами їх безпосередньої участі у прийнятті управлінських рішень на місцевому рівні; 8) невитребуваність потенціалу взаємодії місцевих референдумів з іншими інститутами локальної демократії тощо [9, с. 15]. Очевидно, що зазначені чинники можна деталізувати і продовжити їх ряд далі, але, справедливим буде і твердження про необхідність формування повноцінної теорії конституційних основ місцевого референдуму.

Як відомо, розвиток сучасної конституційно-правової думки в Україні ознаменувався дослідженням не лише нових конституційних явищ і процесів, а й формуванням оновлених теоретико-методологічних підходів до пізнання юридичної природи традиційних інститутів цієї галузі права. Натомість, не зважаючи на те, що місцеві референдуми з'явилися набагато раніше ніж у світі утвердилися ідеї конституціоналізму, з'явилися перші конституції та конституційні акти, сформувався конституційне права, а права та свободи людини і їх гарантії стали визначальними для діяльності держав, їх дослідження в Україні мають здебільшого фрагментальний характер і прив'язані до позитивістського коментування відповідних положень архаїчного, хоча й донині чинного Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року.

Очевидним є й відображення в дослідженнях багатьох українських правознавців хибної моделі вторинності місцевих (локальних) референдумів щодо всеукраїнських (загальнодержавних). Це, зокрема, виявляється в тому, що правознавці не бачають суттєвої різниці між сутністю, змістом і процедурою цих двох самостійних видів референдуму та переносять у «зменшеному» вигляді юридичні властивості інституту всеукраїнського референдуму на інститут місцевого референдуму.

Як відомо, перші монографічні дослідження проблем конституційних основ референдумів в Україні з'явилися в 1999 році [18]. За останні десять років українськими науковцями було видано низку змістовних монографій, присвячених референдумам, референдній демократії, референдуму (референдумному) процесу

тощо. Це, зокрема, роботи В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка «Референдуми в Україні: історія та сучасність» (2000) [12] і «Референдне право України» (2006) [11], експертно-аналітичне дослідження, підготоване Центром політико-правових досліджень «Референдуми в Європейському Союзі» за редакцією Д. С. Колодяжного (2007) [15], монографії М. В. Оніщука «Референдна демократія: проблеми конституційної теорії та практики» (2009) [10] та А. О. Янчука «Теоретичні засади референдумного процесу в Україні» (2010) [20] та ін. У більшості з цих наукових робіт питанням місцевих референдумів і особливостям їх проведення приділяється незначна увага. Схожа ситуація має місце і в підручниках і навчальних посібниках із конституційного права та муніципального права України.

Також, слід акцентувати увагу на тому що до сьогодні в українській конституційно-правовій науці не існує комплексних досліджень, присвячених юридичній природі референдуму Автономної Республіки Крим. Відзначаючи важливість референдуму, проведеного за ініціативи населення Криму 20 січня 1991 року щодо відновлення автономії півострову [13, с. 390], більшість правознавців обмежуються лише констатацією положень Конституції та законів України, включно з Конституцією Автономної Республіки Крим про відповідний референдум. Спеціальні правові механізми забезпечення реалізації референдуму Автономної Республіки Крим не отримали на сьогодні належної уваги законодавців, науковців і експертів.

Формування теоретико-методологічних основ місцевих референдумів в Україні має започатковуватися, на наш погляд, з виявлення сутності, змісту та істотних ознак цього інституту безпосередньої демократії. Як свідчить попередній аналіз дослідження відповідної проблематики в українській конституційно-правовій науці, нині цілісний концепт категорії «місцевий референдум» іще очікує на свого дослідника.

Безперечно, категорія «місцевий референдум» на сьогодні не є тотожною до категорії «референдум», але не можна ігнорувати і той факт, що запровадження терміну «референдум» у правову практику історично пов'язане саме із місцевими референдумами, які з'явилися на три сторіччя раніше ніж загальнодержавні референдуми. Як відомо, сам термін «референдум» з'явився в Швейцарії задовго до утвердження ідеї і ідеалів конституціоналізму в державах Європи та у Північній Америці. Уперше він був запроваджений у цій державі іще у XIV ст. у зв'язку з діяльністю новоутвореного Сейму Швейцарського Союзу. На початку минулого століття швейцарський правознавець А. Дюнан так пояснював появу цього терміна: «У старій Швейцарії засідання Сейму були нерегулярними... представники Союзних земель були не депутатами у нинішньому розумінні цього слова, а послами, які вели справи від імені своїх урядів. Коли з'являлися такі справи, відносно яких у послів не було повноважень, то рішення по ним приймалося *“ad referendum”*, тобто “для доповіді... тобто, влади земель не були пов'язані рішеннями Сейму” [5, с. 19].

Отже, на думку В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка, першопочатково термін «референдум» означав «те, що повинне бути повідомленим», а сучасного свого значення він набув значно пізніше [11, с. 89]. На переконання ж Ю. В. Будника, дослівний переклад терміну *“ad referendum”*, який і нині дослівно тлумачиться як «те, що має бути повідомлене» [16, с. 500], не повністю відтворює сутності цієї форми безпосередньої демократії на час її виникнення у середньовічній Швейцарії. Категорію «референдум» у її тогочасному значенні, на думку Ю. В. Будника, слід тлумачити, у першу чергу, як визнання за територіальними громадами тогочасних швейцарських кантонів права безпосередньо вирішувати важливі питання місцевого значення з наступним повідомленням про них керівництва Конфедерації. І лише з часом, починаючи з 1802 року, в Швейцарському Союзі утвердилися та отримали свій розвиток і визнання загальнодержавні референдуми, які стали взірцем для цього інституту безпосередньої демократії в усьому світі [3, с. 83].

Наведені погляди українських правознавців не позбавлені сенсу. Разом із тим, твердження про те, що інститут референдуму отримав свого теперішнього значення лише із запровадженням і конституюванням загальнодержавних референдумів у Франції, Швейцарії та інших державах світу на кінець XVIII – поч. XIX ст. є дискусійним. На йнакше переконавання, місцеві референдуми у Швейцарії, а пізніше і в окремих штатах США та Австралії, а також низці інших країн світу сформувалися та утвердилися задовго до загальнодержавних референдумів, починаючи із XVI-XVIII століття. Ці референдуми втілювали, насамперед, ідеї магдебурського права та муніципальної демократії у державах Західної Європи та концепти безпосереднього колоніального самоврядування в Австралії та Північній Америці. І лише пізніше, із розвитком класичного конституціоналізму в державах Європи, Америки і в Австралії ідеологія та практика безпосереднього вирішення проблем місцевого самоврядування на референдумах, під впливом теорії «спільної волі» та «народного суверенітету», обгрунтованих Ж. – Ж. Руссо та іншими мислителями епохи відродження та Реформації були трансформовані та конституційно унормовані в доктрину безпосередньої демократії, обов'язковим елементом якої стали загальнодержавні референдуми.

Необхідно відзначити, що конституювання та запровадження в державотворчу та правотворчу практику багатьох країн світу загальнодержавних референдумів не спростувало і навіть не послабило подальший розвиток локальної демократії та місцевих референдумів. Останні з утвердженням конституціоналізму стали визнаватися одним із наріжних каменів місцевої демократії та пріоритетною формою локальної правотворчості. Разом із тим, як уже відзначалося попередньо, місцеві референдуми, із різних причин, не отримали такого рівня теоретико-методологічного обгрунтування як загальнодержавні референдуми. Це позначилося як на знаннях про юридичну природу місцевих референдумів, так і на якості унормування інституту місцевих референдумів у чинному законодавстві.

У багатьох випадках вчені-конституціоналісти із пострадянських республік при визначенні категорії «місцевий референдум» обмежуються відтворенням відповідних положень чинного законодавства. Відповідно до Федерального закону Російської Федерації «Про основні гарантії виборчих прав і права на участь у референдумі громадян Російської Федерації» від 12 червня 2002 року, місцевий референдум – це «референдум, який проводиться відповідно до Конституції РФ, цього Федерального закону, інших федеральних законів, конституцій (статутів), законів суб'єктів Російської Федерації, статутів муніципальних утворень серед наділених правом на участь у референдумі громадян Російської Федерації, місце проживання яких розташоване у кордонах муніципального утворення» [17]. Такі ж, або подібні визначення місцевого референдуму наводяться й у роботах російських правознавців [6, с. 220-221].

Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року не містить нормативної дефініції поняття «місцевий референдум», але її зміст визначають інші положення цього закону, зокрема, щодо предмету та питання місцевого референдуму та інші. Так, відповідно до частини першої статті 6 Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», на місцеві референдуми можуть виноситися питання, віднесені законодавством України до відання місцевого самоврядування відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також питання дострокового припинення повноважень відповідної Ради народних депутатів та її голови». Це та інші положення цитованого закону України враховувалися та продовжують враховуватися українськими правознавцями при формуванні концепту категорії «місцевий референдум».

Одним із перших в українській науці конституційного права до досліджуваної нами проблематики звернувся Ю. М. Тодика, який свого часу писав, що місцеві референдуми – це безпосереднє (пряме) волевиявлення територіальних громад щодо прийняття рішень з питань місцевого значення шляхом голосування членів цих громад. Ці референдуми за своєю сутністю є формою безпосередньої демократії на місцевому рівні, здійснення місцевої публічної влади територіальними громадами у межах відповідних адміністративно-територіальних округів [7, с. 296]. Цю ж точку зору загалом поділяв і інший фундатор вітчизняної конституційно-правової науки В. Ф. Погоріло [4, с. 237-238].

На думку О. В. Батанова, концептуальною позицією при визначенні поняття місцевого референдуму має бути характеристика тріади його визначальних елементів, а саме – суті, змісту і завдань, що дає змогу розкрити правову природу такої форми безпосередньої демократії у місцевому самоврядуванні, повно та всебічно дослідити основні ознаки місцевого референдуму, надати чіткого, зрозумілого визначення. Так, за своєю сутністю місцеві референдуми є формою безпосередньої прямої локальної (місцевої) демократії, здійснення місцевої публічної влади безпосередньо територіальними громадами у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Місцевий референдум є також

основним актом локальної нормотворчості територіальної громади, який дає їй змогу брати пряму участь в управлінні державними справами. При цьому, головна мета місцевого референдуму полягає у вирішенні питань питання в інтересах суспільства шляхом вільного волевиявлення на основі максимального, об'єктивного можливого усвідомлення його учасниками усіх переваг і недоліків внесенного на обговорення питання та очікуваних наслідків.

Узагальнюючи наведені сутнісні ознаки місцевого референдуму, О. В. Батанов пропонує розуміти під ним пріоритетну форму прямого народовладдя у системі місцевого самоврядування, суть якої полягає у прийнятті громадянами – членами відповідних територіальних громад, наділеними правом голосу, шляхом голосування, як правило, імперативних рішень місцевого значення в межах повноважень, визначених Конституцією України [2, с. 318-323].

З науковою позицією О. В. Батанова загалом можна погодитися, але запропоноване цим ученим визначення місцевого референдуми вимагає свого уточнення в частині змісту цієї форми муніципальної демократії, її об'єктно-суб'єктного складу та правових наслідків.

Наведені визначення не вичерпують поширених на сьогодні в конституційно-правовій науці підходів до визначення категорії «місцевий референдум». Так, до прикладу, на думку П. П. Шляхтуна, місцевий референдум є таким референдумом, що проводиться в окремих суб'єктах федерації, автономних утвореннях, одній або кількох адміністративно-територіальних одиницях з питань місцевого значення [19, с. 243].

Утім, найчастіше вітчизняні правознавці обмежуються узагальненим визначенням категорії «референдум» [20, с. 14-16 та ін.], хибно сподіваючись на його універсальність для позначення двох різнопорядкових інститутів конституційного та муніципального права – інституту всеукраїнського референдуму та інституту місцевого референдуму. Такий методологічний підхід, на нашу думку, не дозволяє розкрити сутності та змісту категорії «місцевий референдум».

Очевидно, що формування концепту досліджуваної категорії неможливе без виявлення істотних ознак місцевого референдуму, який одночасно виступає і як форма безпосередньої демократії, і як інститут конституційного права, і як самостійний вид правовідносин. Безперечно, місцевий референдум, а також проблеми його законодавчого забезпечення та правореалізації також є важливим напрямком досліджень науки конституційного та муніципального права, а також складовою відповідних навчальних дисциплін і спекурсів.

Серед істотних ознак місцевого референдуму, як явища конституційно-правового буття слід назвати наступні: 1) за завданнями і призначенням у механізмі правового регулювання місцевий референдум є пріоритетним інститутом безпосередньої демократії на місцевому (локальному) рівні та важливим інститутом у системі конституційного права України, який об'єднує в своєму складі інші, більш дрібні інститути та норми права, що визначають порядок конституційні основи

цевого референдуму; 2) за своєю сутністю місцевий референдум є легітимним, встановленим частиною другою ст. 140 Основного Закону способом безпосередньої реалізації повновладдя територіальних громад, які виступають одним із важливих джерел публічної влади у суспільстві та державі в контексті відомої тріади «народ України – Українська держава – територіальні громади». По-суті, місцеві референдуми є формою безпосередньої правотворчості територіальних громад в Україні; 3) за своїм змістом місцевий референдум є механізмом реалізації конституційного права громадян на участь у місцевому референдумі (частина перша ст. 38 Конституції України) для вирішення найважливіших питань місцевого значення, віднесених Конституцією та законами України до відання місцевого самоврядування, в тому числі питання про дострокове припинення повноважень сільських, селищних, міських, районних у місті рад, сільських, селищних, міських голів, а також інші питання, які не віднесені до компетенції органів державної влади та органів влади Автономної Республіки Крим, крім питань, делегованих органами виконавчої влади; 4) за своєю формою місцевий референдум є місцевою (локальною) формою прямого народовладдя, що полягає в безпосередньому волевиявленні членів територіальної громади села, селища, міста, району у місті, добровільного об'єднання кількох сіл з визначених питань місцевого значення на території села, селища, міста, району у місті, добровільного об'єднання кількох сіл, шляхом прямого голосування; 5) за своєю юридичною силою місцеві референдуми мають, насамперед, імперативний характер, оскільки рішення, прийняті на

них є обов'язковими до виконання всіма членами територіальної громади на відповідній території. Це не заперечує можливість проведення консультативних місцевих референдумів із питань місцевого значення, крім питань, які слід вирішувати виключно місцевим референдумом (обов'язкові місцеві референдуми). Наведені істотні ознаки місцевого референдуму є найбільш важливими, але не вичерпними.

Так, можна погодитися з М. В. Оніщуком про притаманність місцевим референдумам особливого конституційно-правового режиму – режиму місцевої (локальної) референдної демократії [10, с. 331-335], а також із авторами законодавчих ініціатив щодо доцільності унормування інституту місцевого референдуму в самостійному законі України.

Враховуючи вище виявлені істотні ознаки, а також відповідні положення чинного законодавства, можна зробити висновок, що місцевий референдум – це пріоритетний інститут локальної безпосередньої демократії, форма безпосередньої правотворчості територіальних громад України, зміст якої передбачає безпосереднє волевиявлення членів територіальної громади села, селища, міста, району у місті, добровільного об'єднання кількох сіл щодо вирішення питань місцевого значення на території села, селища, міста, району у місті, добровільного об'єднання кількох сіл, шляхом прямого голосування, що має юридичні наслідки.

Наведене визначення, на нашу думку, розкриває сутність і зміст категорії «місцевий референдум» і може бути використане для унормування відповідної дефініції в законодавстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: Кол. Монографія / В. О. Антоненко, М. О. Баймуратов, О. В. Батанов та ін. : За ред. : В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. – К. : Атіка, 2007. – 864 с.
2. Батанов О. В. Муніципальне право України: Підручник / Відпов. ред. М. О. Баймуратов. – Х. : «Одіссей», 2008. – 528 с.
3. Будник Ю. В. Інститут всеукраїнського референдуму: проблеми теоретико-методологічного та законодавчого забезпечення / Ю. В. Будник // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 7. – С. 82-89.
4. Виборче право України : навч. посіб. / [за заг. ред. В. Ф. Погорілка, М. І. Ставнійчук]. – К. : Парламентське вид-во, 2003. – 383 с.
5. Дюнан А. Народное законодательство в Швейцарии. Исторический обзор. – С.Пб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1896. – 125 с.
6. Комарова В. В. Референдумный процесс в Российской Федерации : учеб. пособ. / В. В. Комарова; под ред. О. Е. Кутафина. – М. : «ПолиграфОпт», 2004. – 607 с.
7. Конституційне право України : [підруч. для студ. вищих навч. закладів / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського]. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
8. Конституція України, прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Місцеві референдуми в Україні: теоретичні та нормопроектні аспекти: матеріали «круглого столу», 23 липня 2009 р., м. Київ // Передмов. М. В. Оніщука; Автор. кол.: Федоренко В. Л., Ляшко І. В., Базілевич Д. С., Кузнецова Н. О., Черничка Л. В.; Упоряд.: Пиняк С. І., Гарбуз Ю. П., Степанян Г. С. – К.: СПД Москаленко О. М., 2009. – 60 с.
10. Оніщук М. В. Референдна демократія: проблеми конституційної теорії та практики : монографія / М. В. Оніщук. – К. : Видавництво Європейського університету, 2009. – 450 с..
11. Погорілко В. Ф. Референдне право України : навч. посіб. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К. : Вид-во «Ліра-К», 2006. – 366 с.
12. Погорілко В. Ф. Референдуми в Україні: історія та сучасність : монограф. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 248 с.
13. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: підруч. / за заг. ред. В. Л. Федоренка. – 2-е вид., перероб. і доопр. – К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2010. – 432 с.

14. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=35192
15. Референдуми в Європейському Союзі / О. Д. Чебаненко, О. Ю. Грищук, Н. В. Колодяжна, А. Євгенєва; За ред. Д. С. Ковриженка. – К.: ФАДА, ЛТД, 2007. – 186 с.
16. Словник іншомовних слів [уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. – К.: Наукова думка, 2000. – 867 с.
17. Федеральный закон Российской Федерации «Об основных гарантиях избирательных прав граждан Российской Федерации» от 12 июня 2002 года // Свод законов Российской Федерации. – 2002. – № 24. – Ст. 2253.; № 52 (часть I). – Ст. 5132.
18. Федоренко В. Л. Конституційно-правові основи всеукраїнського референдуму: проблеми теорії та практики; Дисертація на здобуття наук. ступ. к. ю. н.; 12.00.02 – конституційне право. / Владислав Леонідович Федоренко. – К., 1999. – 197 с.
19. Шляхтун П. П. Конституційне право України : підруч. / П. П. Шляхтун. – К.: «Освіта України», 2008. – 592 с.
20. Янчук А. О. Теоретичні засади референдумного процесу в Україні : монографія / А. О. Янчук. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 207 с.